

लोकपरंपरा-लोकधाटी

(डॉ. शारद व्यवहारे गौरवग्रंथ)

संपादक

- डॉ. परशुराम गिमेकर
- डॉ. धोडिबा वाडकर
- डॉ. रमेश देवरे
- डॉ. वसंत बिरादार
- डॉ. कमलाकर कांबळे

स्वरूप प्रकाशन

औरंगाबाद

■ LOKPARAMPARA-LOKDHALI

Edited by :

Dr. Parshuram Gimekar
Dr. Dhondiba Wadkar
Dr. Ramesh Devre
Dr. Vasant Biradar
Dr. Kamlakar Kamble

■ लोकपरंपरा-लोकधाटी

संपादक -

डॉ. परशुराम गिमेकर
डॉ. धोंडिबा वाडकर
डॉ. रमेश देवरे
डॉ. वसंत विरादार
डॉ. कमलाकर कांबळे

■ प्रकाशिका

सौ. उषा मुलाटे
स्वरूप प्रकाशन,
'अक्षर', ८५८ सह्याद्रीनगर, एन-५(दक्षिण),
सिड्को, औरंगाबाद - ४३१००३.
दूरध्वनी - ४८८२०९

■ © सर्व हक्क प्रकाशिकेधिन

■ अक्षरजुळणी

राजू हानराव
वेदिका टाईपसेटर्स,
ए-६, संजयनगर (जिन्सी),
औरंगाबाद. फोन - ५०००८४

■ मुद्रक :

प्रतीक ऑफसेट प्रिन्टर्स
४५/ब, सिड्को, सर्विस इंड.
औरंगाबाद ४३१००३.

■ आवृत्ती पहिली :

सप्टेंबर २००२

■ मूल्य : २००/- रुपये

गोमंतकीय लोकसाहित्य

- प्रा. डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

लोकसंस्कृती समजून घेण्यासाठी लोकसाहित्य हा मूलाधार ठरतो. त्याच्या अभ्यासाद्वारे मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, लोकसंस्कृतीचा इतिहास आदि अभ्यासक्षेत्रातील समस्यांची उकल केली जाते. सामूहिक मनाचे उत्कट प्रतिबिंब लोकसाहित्यात दिसते. अत्यंत समृद्ध असे हे संचित असते. सनातन मानवी मन त्यात प्रकट झालेले असल्यामुळे, मनाचे सर्व स्तर अनेक कंगोच्यांनिशी त्या त्या काळातील जाणिवेनुसार त्यांत अभिव्यक्त झालेले असतात. परंपरेचे जेतन करण्याची प्रबळ प्रेरणा लोकसाहित्यात असते. नागर संस्कृतीच्या प्रभावामुळे लोकसाहित्याची परंपरा खंडित होत आहे. पण याबाबतीत केवळ भावविवशतेचा सूर लावून भागत नाही.

माणूस हा संस्कृतिप्रिय प्राणी आहे. भौतिक समृद्धी प्राप्त करणे हेच त्याचे जीवितकार्य नव्हे. या संस्कृतिप्रियतेत आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्याच्या जाणिवेत शाश्वत मूल्यांचे संवर्धन हा मूलस्रोत आहे. हे संवर्धन तो एकाकी अवस्थेत करू शकत नाही. तो समूहरूपात वावरत असतो. आदिम काळापासून तो तसाच वागत आलेला आहे. तो जात्याच कुटुंबप्रिय असतो. या कुटुंबप्रिय माणसाला गोष्ट सांगणे, गीत गाणे, फेर धरून नृत्य सादर करणे आणि या साच्या गोष्टी

ऐकणै, पाहणे अत्यंत प्रिय असते. प्रत्यही बदलणाऱ्या गतिमान जीवनात वावरत असता लोकसाहित्याच्या माध्यमाद्वारा त्या आदि पतेच्या मूलबंधाशी तो आपले नाते राखून आहे.

गोमंतकातील लोकसाहित्याचा वेद घेताना भारतीय परंपरेचा संदर्भ ध्यानात घ्यावा लागतो. आपले भारतीय मन विशिष्ट परिसरात घडलेले आहे. विशिष्ट संस्कारांनी घडलेले आहे. पारिसारिक भेदांनुसार आणि शुणवैशिष्ट्यानुसार आपल्या जीवनशैलीत विविधता जरी आढळत असली तरी भारतीय आत्म्याच्या स्पंदनशीलतेचा आविष्कार या मौखिक परंपरेत आढळतो. पारिसारिक आणि संस्कारजन्य घटकांबरोबरच लोकमानसातील ताण-तणावांचा व अन्य परिस्थितिजन्य घटकांचा विचार करावा लागतो.

गोमंतक हा पश्चिमेकडून सागरसात्रिध्य असलेला आणि पूर्वेला सह्याद्रीच्या डोंगरकड्यांनी व्यापलेला छोटासा भूप्रदेश. सांस्कृतीकदृष्ट्या सलग कोकणपट्टीचा तो अविभाज्य घटक. उत्तरेकडे महाराष्ट्र राज्य आणि दक्षिणेला कर्नाटक राज्य यांच्या सीमा त्याला भिडलेल्या. संपत्र निसर्गाचे वरदान लाभलेला हा रमणीय प्रदेश. अर्थात येथील लोकांचा भावनात्मिक पिंड आणि बौद्धिकजीवन आसपासच्या प्रदेशासारखेच. इतिहासाच्या आधातामुळे थोडीथोडकी नव्हे साडेचार शतके मातृभूमीपासून तो तुटला गेला. पोर्तुगीजांच्या परकीय राजकीय सत्तेमुळे प्रदीर्घ काळापर्यंत येथील जनजीवनावर अनिष्ट परिणाम झाला. पोर्तुगीजांच्या जुलमी व पाशवी सत्तेने येथील जनतेचा धार्मिक छळ केला. येथील सांस्कृतिक मुळे बुद्धिपुरस्पर उखडून टाकण्याचा निर्धृण प्रयत्न केला. जेव्हा मूळ भूमीत रुजलेली रोपटी उखडून टाकली जातात तेहा त्यांच्या नैसर्गिक वाढीची प्रक्रिया खंडित होते. पण मूळ प्रवृत्तीतील जिवटपणा आणि चिवटपणा असतो त्यामुळे ती जीवनरस अन्य ठिकाणाहून शोषून घेतात. गोव्याच्या बाबतीत काहीसे असेच घडले. परकीय सत्तेचा परिणाम पचवून प्रदीर्घ परंपरा असलेल्या भारतीय संस्कृतीच्या मूळ स्रोतांशी असलेले अनुबंध त्याने कायम ठेवले. पोर्तुगीज येथे येण्यापूर्वी गोव्याने अनेक देशी राजसत्ताही पाहिल्या. शिलाहार, कटंब इत्यादी राजसत्ता येते अस्तित्वात होत्या. विजापूरच्या आदिलशाहीशी गोव्याचा संपर्क आला. सांस्कृतिक आक्रमणाच्या काळात आणि सांस्कृतिक अभिसरण प्रक्रियेच्या काळात येथील लोकसाहित्याने भारतीय जीवनमूल्यांचे संवर्धन करण्याचे उत्तरदायित्व चोखूपणे बजावले.

गोमंतकातील लोककथा, लोकगीते, लोकनृत्ये आणि लोकबाये वा सा च्या

बाबींत भारतीयं परंपरेचे पालन केलेले आढळते. उखाणे, म्हणी, वाक्यप्रंचार आणि कूटरचना, लोकश्रद्धा, ब्रतवैकल्ये, विधी-विधाने आणि अन्य लोककला इ. घटकांचाही समावेश त्यांत करावा लागेल. लोककथामध्ये कथात्म बीज असते ते मनोनिदान करण्यासाठी असते. वेगवेगळ्या प्रदेशात सांगितल्या जाणाऱ्या कथांत लोकमानस आणि त्याचे अनेककालीन स्तर, प्राचीन संस्कृतीचे अवशेषरूप, मानवी व अतिमानवी अशा व्यक्ती, कल्पनांध (Motifs) इ. घटक असतात. त्यात समान गुण असतात. सांस्कृतिक दृष्ट्या समान स्वरूपाची मानसिक जडणघडण असलेल्या समूहाची जीवनप्रणाली लोककथातून आविष्कृत होत असते. मात्र प्रदेशभेदानुसार -व्यक्तिनामे, ग्रामनामे, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, संकेतप्रणाली इ. तपशिलांच्या भिन्नतेमुळे त्या भागांतील लोककथांना त्या प्रदेशातील लोकजीवनातील रंग, गंध यांचा स्पर्श झालेला असतो. त्यामुळे या लोककथा पृथगात्म वाटतात.

गोमंतकीय लोकगीतांत श्रमगीते, जात्यावरील ओव्या लग्नगीते, फुगडी, धालो, शिंगगोत्सवातील गीते इ. प्रकार आढळतात. यांत विधिगीते आहेत त्याप्रमाणे निखळ मनोविनोदन करणारी गीते आहेत. लोकगीतांच्या ह्या आविष्कारात स्थियांचा वाटा फार मोठा आहे. ओवी हा रचनाप्रकार सहजसुलभ आणि नात्यातील ऋजू भावनांचे दर्शन घडविण्यासाठी अनुकूल ठरणारा. कौटुंबिंक जीवनातील सनातन सुखःदुखांची आंदोलने गोमंतकीय लोकगीतांत स्थियांनी रेखाटली आहेत. या लोकगीतांमधून दैनंदिन जीवनातील त्यांच्या ससेहोलपटीचे चित्र रेखाटले गेले. आनंदतरंगांचे वर्णन त्यांत आहे. सासुरवासाचा जाच आण माहेरचे सुख हा स्त्रीमनाला सतत छळणारा आणि भारवणारा आशय या लोकगीतांतून आविष्कृत झालेला आहे. ज्या परंपरेतून आपण घडतो त्या परंपरेतील पुराणे, रामायण-महाभारतादी काव्यप्रथातील संदर्भ या लोकगीतांतून दृग्गोचर होतात.

येथील लोकनृत्याचे सादरकरण लोकगीतांच्या साहाने केले जाते. दृक-श्राव्य कलाप्रकारांद्वारे लोकपरंपरेचे जतन केले गेलेले आहे. जागर, काला, पेरणी, जागर, मुसळनृत्य, रणमाले, गौळणकाला, घोडेमोडणी, गोपाळकाला, धनगरनृत्य गोमंतकाला प्रचलित आहेत. कर्नाटकातील राजसत्तेच्या प्रभावाने येथे 'वीरभद्र' हा लोकनृत्याचा प्रकार रुढ झाला. गोमंतकीय लोकजीवनात त्याला सामावून घेण्यात आले आहे. कुचचडे, फोंडा, सांगे आणि साखळी या भागांतच 'वीरभद्र' होता.

पोर्टुगीजांच्या आक्रमणानंतर येथील लोकनृत्यांच्या आविष्कारपद्धतीवर परिणाम झाला. संस्कृतीसंस्कारातून निर्माण झालेला 'देखणी' हा नृत्यप्रकार असावा असे

लोकसाहित्याचे व्यासंगी अभ्यासक श्री. विनायक खेडेकर यांचे मत आहे. 'मांडा' आणि 'धुलपद' हे नृत्यप्रकारही पोर्टुगीजांच्या सांस्कृतिक आक्रमणानंतर गोव्यात रुढ झाले. घुमटाची साथसंगत 'मांडा' च्या सादरीकरणाच्या प्रसंगी असते. पश्चिमात्य शास्त्रीय संगीताचा आधारही त्यासाठी घेतला जातो. पियानोचीही साथ असते. खिश्नन समाजातील हे लोकप्रिय नृत्यप्रकार व गीतप्रकार आहेत. परकीय संस्कृतीचे येथील लोकसंस्कृतीशी केलेले कलम या दृष्टीने या प्रकाराकडे अंगुलीनिर्देश करावा लागेल.

जात्यावरील ओव्या

जात्यावरील ओव्यामधून स्त्रीमनारील हर्षार्श, हुंदके-उसासे व आशा-आकांक्षा यांचे उत्कट दर्शन घडते. पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीला कष्टाचे जिणे दिले. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत मुलगी, पत्नी, आई, सून अशा अनेक भूमिका तिच्या वाट्याला येतात. सोशिकता हा तिचा स्थारी भाव असतो. दळण, कांडणप्रसंगी गायलेल्या गीतातून अडवळाणीने ती आपली निःश्वासिते प्रकट करीत असते. या गीतातून स्त्रीमनाच्या सूक्ष्म कंगोन्यांचे भावकोमल स्वरात दर्शन घडते. या ओव्यांनी आपल्या समाजाचे अनुभवभांडार कित्येक शतकांपासून समृद्ध केलेले आहे. पौराणिक संदर्भातून लौकिक सुखदुखाचे त्या ओव्यांद्वारे दर्शन घडविले जाते. उदा.

पाच म्हयन्यांचीसीता सोडिल्या वनात

रडता मनात कोपले रघुनाथ।

जात्यावरील ओव्यामधून पावसाचे वर्णन येते. आसमंत धुंद करणाऱ्या जाईच्या फुलाचे फुलणे, त्यांची वेणी गुंफणे-या साच्यांची गुंफण त्यात आढळते.

पाऊस गे शिरीमिरी। जसा लागतो रत्नगिरी

रत्नगिरीच्या बंगल्यावरी।

जाई फुलली अपरंपरा

जाई काडिली होंटयेत। कांती घातली उभ्या दोऱ्यात

वासंती गो बाई माज्या। आई बाबाच्या वचनात्ता

गोमंतकात आढळून येणाऱ्या जात्यावरील ओव्यांत स्थानिक देवदैवतांचे उल्लेख येतात. विशेषत: लग्नघरात म्हटल्या जाणाऱ्या गीतात दळणप्रसंगी शुभकार्यासाठी त्यांनी साह्य करावे म्हणून आवाहन केले जाते. रामायण महाभारतासारख्या आर्ष महाकाव्यांचा संस्कार तर स्त्रीमनावर खोलवर झालेला असतो. त्यामुळे येथील जात्यावरील ओव्यात त्यातील संदर्भ वारंवार येतात.

गिरिजा शंकराच्या विवाहाच्या कथेतही मानुषीकरण जात्यावरील ओव्यांतून केलेले आढळते. गिरिजेकडे शंकर येतो तो प्रसंग असा वर्णिला जातो...

हाती घेतला पत्र। खाके लायला झोळी।

हिणती फिरत शंभू। पावला गिरिजे दारीघेतले साळी

दाळी। गिरीजा धरम वाढू लागली

गिरिजा मनात चरकली। गिरिजा मागे परतली

पार्वतीच्या मनाची घालमेल नेमक्या शब्दांत येथे पकडली गेली आहे. ज्याचा आपण निरंतर ध्यास घेतला तो शंकर आपण होऊन दाराशी आलेला. ती विस्मयाने आणि अत्यांनंदाने वडिलांकडे जाऊन म्हणते:

तुझी गिरिजा लग्र व्हता। बाप ही काय बोले

असली माझी गिरिजा। मेल्यार बहु भली

दुक करीन खिनभर। शंभू दिसे म्हातारा

गिरिजा दिसे नवरी। माटवाचे गे दारी

हसता जन नारी

लग्र गीते

कौटुंबिक जीवनात लग्रसोहळा हा आनंदाचा क्षण. जीवनातील तो पर्वणीकाल मानला जातो. इच्छिलेले हे शुभकार्य निर्विप्रपणे पार पडावे म्हणून देवदैवतांची पूजा-अर्चा होते. लग्राच्या आदल्या दिवशी देवकार्य होते. लग्रसमारंभात काही विधि असतात. सीमांतपूजन, अग्नि प्रदक्षिणा, ऐरणीदान, गृहप्रवेश, गणपतिपूजन, पुण्यहवाचन, लक्ष्मीपूजन, नवरीला नवीन नाव ठेवणे, आशीर्वचन देणे इ. प्रकार साग्रसंगीतपणे पार पाडले जातात. भटजींच्या गंत्रप्रमाणे लग्नविधीच्या अनेक प्रकारांच्या वेळी गीते सादर केली जातात. हल्लीच्या गतिमान नागर संस्कृतीत या प्रथा नाहीशा होत चाललेल्या आहेत. पण खेडेगावच्या लोकांनी परंपरेचे हे धन जपून ठेवले आहे. लग्रघरात मांडव घातला जातो. त्याचा मधला खांब गावच्या प्रमुखाकडून (बुरवंताकडून) लावला जातो. त्या मेढीला श्रीफळ बांधले जाते. यावेळी स्त्रिया गीत सादर करतात.

हातीत कुराडी। खयं चाले वावराडी

माटवा म्हेडी। काडियाली व्हया।

माटवा नेमा। काडियाली

माटव शिंवलो। माडाच्या चुद्धांनी

नवन्याच्या बाप्पांनी। माटवा पारीकी

माटव शिंवलो। माडाच्या दावांनी
 नवज्याच्या भावांनी। माटव पारीकीलो
 मंडपात बसून जात्यावर दळण करणाऱ्या स्थिया मंडपाचे कौतुक करतात.
आवळीता धवळीता। मंटप बांधिला
 चौरंगी खांबे सोडा। मंटपाला

लग्नाच्या वेळी केलेले दळण हे सामान्य नव्हे त्याला अलौकिकतेचा स्पर्श आहे. सोन्याचे खाणयें आणि रुप्याचे जाते मांडून लक्ष्मीभाया, सीतामाया हसत खेळत येतात. शुभकार्याला आशीर्वाद देण्यासाठी त्यांच्याशेजारी देवसुद्धा उभे ठाकलेले असतात.

गोमंतकातील ‘धालो’ मधून आढळणारी प्रादेशिक वैशिष्ट्ये अनेक अहेत.

गोमंतकातील ‘धालो’ मधून येथीलपारंपारिक स्त्रीमनाचा कानोसा घेते येतो. वास्तविक ‘धालो’ हे स्थियांनी सादर केलेले समूहनृत्य. त्याद्वारे विधिगीते सादर केले जातात. ऋतुमानानुसार बदलणाऱ्या निसर्गाचे रंग, रुप, नाद गंध आणि स्पर्श इ. संवेदनांनी युक्त असलेले रमणीय चित्र त्यांत दिसते.

गोव्यातील देवदैवतांचे उल्लेख वारंवार ‘धालो’ मधून येतात. या दैवदेवतांविषयी दूरत्व नसून आत्मीयतेची भावना व्यक्त होते. त्यांचे मानुषीकरण सहजतेने होते. उदा. : पाना म्हाजे पोफळ तुजे। महाळसामाय पान खाता।

चुनो तिज्या लागी आहे गा।

लौकिक भावभावनांचे वर्णन या लोकगीतांतून केले जाते. नात्यागोत्यांतील भावसंबंध आणि दुरावा यांचे दर्शन त्यांतून घडते.

‘धालो’ मधून प्रकट होणारी श्रद्धा हाच स्थायीभआव. ‘नमना’ च्याओव्यात देखील ‘धालो’ चा उल्लेख ‘श्रीधालो’ या शब्द प्रयोगाने होतो. धरित्री, वनदेवता, चंद्रसूर्य, गणेश, महादेव, विष्णू, ब्रह्मदेव, म्हाळसा, महालक्ष्मी शांतादुर्गा, या दैवतांना आवाहन तर केले जातेच, शिवाय खुटी-मटी, चोणाश्री, जोगाश्री, भूमिपुरुष, कालभैरव, वागरा, सिद्ध, देवचार, आणि म्हारू यांनाही पाचारण केले जाते. ‘नेण्टली सीता’ या गीतांतून एक आख्यायिका गुफली जाते.

जागर

जागर म्हणजे वाद्यमेळाच्या सांथसंगतीने संपूर्ण रात्र गाणी गात, नृत्य करीत उत्साहाने साजरा केला जाणारा लोकप्रिय उत्सव गोव्याच्या आदिवासी समाजात विशेषत: धर्मातिरित गावडा समाजात हा उत्सव साजरा केलाजातो. तिसवाडी महालातील पाढे, शिरदोन, नावशे काक्रा या खेडऱ्यांत आबालवृद्ध

आपल्या श्रमपरिहारासाठी, नेहमीच्या चाकोरीबद्द जीवनापेक्षा वेगळ्या आनंदविश्वात रमणाण होण्यासाठी रात्रौ१० च्या सुमारास मुद्दाम शाकारलेल्या मोठ्या मंडपात जमतात. त्याला 'मांड' असे म्हणताता. ग्रामदेवतेच्या सात्रिध्यात तो उभारलेला असतो. ढोल अथवा नगारा, घमटे, कासाळे, समेळ या वाद्यांच्या गजराने उत्साहाला उधाण येते. सादर केल्या जाणाऱ्या लोकनृत्यासाठी अनुकूल अशी वातावरणनिर्मिती होते. 'जागर' या उत्सवालाही धार्मिक अधिष्ठान आहे. तो केवळ करमणुकीसाठी सादर केलेला पारंपारिक कलाप्रकार नव्हे असे म्हणायला भरपूर वाव आहे. जागर या उत्सवाला हजारो वर्षांची परंपरा आहे. जागरसाठी जमलेल्या लोकांना 'धाजाण' म्हणतात. सामूहिक देवकृत्ये वंशपरपरेने करीत आलेल्या 'जलमी, प्रथम देवाला' 'गान्हाणे' घालतो. नंतर बाठागाच्या (परिसराच्या) रखवालदाराला सर्वांच्या रक्षणासाठी उधे राहून आवाहन केले जाते. काही लोक देवाला नवस करतात.

'जागरा'त सादर केल्या जाणाऱ्या नृत्यप्रकारांतील पात्रातही संस्कृतिसंकरानंतर भर पडली. त्या पात्रात पाखलो, सोल्डाद (शिराई) पाखळीण, खांपरी (निंग्रो), खांपुल्ली (निंग्रो खी) इ. पात्रे आढळतात.

'जागर' उत्सवातील नृत्यात माळी नावाचे पात्र येते. तो कृष्ण आहे अशी समजूत असते. नंतर दोन 'नारी' येतात. त्या म्हणजे रुक्मिणी आणि सत्यभामा.

घराशेर हे 'जागर' मधील अत्यंत देखणे पात्र, ते नटूनथटून येते. डोक्यावर कागदी फुलांचे, पताकांचे, बांबूच्या 'कामट्या' च्या साह्याने केलेले 'तुर्माण' त्याने धारण केलेले असते. घराशेर एका फिरंगी मुलीच्या प्रेमात पडतो. त्याचे देहभान हरपते.

पेरणी जागर

जागराप्रमाणे गोमंतकात काही ठिकाणी 'पेरणी जागर' हा वैशिष्ट्यपूर्ण कलाप्रकार सादर केला जाते. तो विधीशी निगडित आहे. त्याचे मूळ भागवत संप्रदायाइतके जुने असल्याचे सांगण्यात येते. त्याचे काही अवशेष आज राहिलेले आहेत. फोंडा तालुक्यात वाघुर्मे, केपे तालुक्यात मळकर्णे, काणकोण तालुक्यातील पैगीण, लोलये, खरगाळी या गावात पेरणी जागर होत असतो. प्रथम देवळात आरती होते. देवासमोर साकडे घातले जाते. देवळाचे महाजन आणि पुजारी पेरण्याता जागर करण्यासाठी अनुमती देतात. पैगीणाच्या परिसरात सादर केल्या जाणाऱ्या पेरणी जागरात गणपती, महादेव, कृष्ण, जालिमन, म्हातारी, लिंग, पुतना, आणि घोडा हे मुखवटे असतात. देवळासमोरील प्रांगणात पेरणी

मुखवट्यांजवळ येतो. वंदन करतौ. प्रारंभी गणपतीचा मुखवटा चढवितो. पेरण्याची पत्नी हातात कांसाळे घेऊन वाजविते. त्या तालावर गणपती नृत्य करीत येतो व ढोलावर बसतो. त्याआधी गाणे म्हटले जाते.

गडगड रथ चाले। राम जातो वनासी

दशरथ माया ही। मंडोदरीचा इंद्रजित पुत्र जन्मला

गणपती ढोलावर बसलेला असताना पुजारी देवळातून येतो व शेंसर (तांदुळ) मारतो. तेव्हा खन्या अर्थने जागरास प्रारंभ होतो. दशावतारातील गणपतीच्या नृत्यासारखाच हा प्रकार असतो. मग महादेव, पूतना, जालिमन (दैत्य), म्हातारी असे अनुक्रमाने मुखवटे घालून नृत्य केले जाते. व गीते म्हटली जातात. शेवटी वाघाचा मुखवटा घातलेला पेरणी पुढे येऊन नृत्य करतो.

पेरणी जागराप्रमाणे दैत्यांजागर, चोरांजागर, मालये जागर इ. त्याचे उपप्रकार पैगीण परिसरात सादर केले जातात. पैगीणला होणाऱ्या त्रैवार्षिक ‘गड्यांच्या जत्रोत्सवा’ च्या प्रसंगीच ‘चारांगार आणि दैत्यागार’ होत असतो.

शिमगो

गोव्यात शिमगा हा अतिशय लोकप्रिय उत्सव. वर्णविपर्याने येथे शिमगा हा शिगमा झाला. लोकभाषेत तो ‘शिगमो’ झाला. गोव्यात शिगमे दोन. ‘धाकला’ आणि थोरला फाल्गुन शुद्ध नवमीला सुरु होतो आणि पौर्णिमेच्या मध्यरात्री त्याची सांगता होते. काही ठिकाणी तो गुडीपाडव्यापर्यंत चालतो. मांडवी नदीच्या पर्तीकडे साजरा होणारा थोरला शिमगा.

जागराप्रमाणे शिमग्याच्या ‘मांडा’ वर ‘नमना’ च्या दिवशी गावकरी मोठ्या उत्साहाने एकत्र येतात. देवापुढे नारळ ठेवला जातो. देवला साकडे घातले जाते. अत्यंत गांभीर्यने तेवत्या ज्योतीला साक्ष ठेवून घरोघरी नाचण्यासाठी मेळे निघतात. प्रथम मांडावर आणि नंतर गाव्या दैवतासमोर नमन होते. धाकट्या शिमग्यात ढोल, ताशा, घुमटे, समेळ, कांसाळे ही वाद्ये असतात तर थोरल्या शिमग्यात नगरे, घुमटे, जंघाट इ. वाद्ये असतात. परंपरेने चालत आलेले अनेक नृत्यप्रकार पुरुष सादर करतात. त्या सादरीकरणात मर्दानी जोष असतो. यावेळी सादर केल्या जाणाऱ्या लोकगीतांत रामायण-महाभारतातील संदर्भ असतात. काही उपाख्याने रंगविली जातात. काही मिथ्यकथांचा उल्लेख येतो.

शिमगोत्सवासाठी माणसे घरोघरी जमून वेगवेगळे नृत्यप्रकार गाता गाता सादर करतात. तेव्हा घरातील सुवासिनी त्यांना ‘आरती’ दाखवित असते. ‘माडा’ वर खेळणाऱ्या ‘गड्यापैकी’ एकाच्या हातात ती ‘आरती’ सन्मानपूर्वक

देत असते. जमलेला वृंद फेर धरून घुमटाच्या तालावर आरती म्हणतो.

गोमंतकीय लोककथा : काही विशेष :

आपल्या देशात ग्रामीण परिसरात सांगितल्या जाणाऱ्या लोककथांचे स्वरूप काहीसे सारखे असते. प्रदेशाला अनुसरून ग्रामनामे, व्यक्तिनामे बदलतात. पौराणिक उपाख्याने, रामायण-महाभारतातील मिथ्यकथा वेगळ्या ढंगाने रंगविल्या जातात. गोमंतकातील लोककथांची परंपरा लक्षात घेता त्यातील काही कथांचा संबंध विधीशी असतो असे आढळते. त्यातील भाषा गद्य आणि पद्य यांच्या सीमारेषेवरील चूर्णिकेसारखी असते. गोव्यातील आदिवासी समाजात या कथा सांगितल्या जातात. रामायण महाभारतातील विचारधनाचा वारसा त्यांनी अशाप्रकारे जपलेला आहे. विशिष्ट उत्सवाच्या प्रसंगी या कथा सांगितल्या जातात. सर्वत्र आढळून येणाऱ्या लोककथांतील कल्पनासंबंधी (motifs) अदलाबदल यांत दिसून येते. हे रूपपरिवर्तन म्हणजे येथील लोकसंस्कृतीने त्यांना बाह्यतः चढविलेला साज होय. पण त्यांतील मूल्यसंकल्पना व संस्कारशीलता ही भारतीय संस्कृतीतील आहेत. गोमंतकाने हा सांस्कृतीक वारसा मध्यंतरीच्या राजकीय आघाताच्या काळात लोकसाहित्याच्या माध्यमातून टिकविला.

गोमंतकीय लोककथांत केवळ मनोरंजनासाठी सांगितल्या जाणाऱ्या लोककथा आहेत. त्यात राजाराणी येते. राक्षस येतात. अर्थात अशा कथात अपरिहार्यपणे आढळणारे अद्भुतरम्य वातावरण बालमनाला आनंद देणारे असते. शिवाय प्राण्यांच्या कथा, ग्रामकथा, भूतांच्या कथा, मूर्थांच्या कथा आहेत. या लोकप्रिय कथांत ‘काणी काणी कोतवा’, ‘कुंडेकुस्कुर’, ‘आटलाक पेटलाक’, ‘पातोळ्यांचे झाड’, ‘पडवळाची गोष्ट’ आणि जावईबुवा बेडूक इ. लोककथा आहेत. कोल्हाच्या चतुराईच्या, लबाडीच्या कथा त्यात आहेत. कुत्रे, मांडरे आणि साप यांची वर्णने त्यांत येतात. आदिवासी जीवनक्रम अशा लोककथांतून रेखाटला जातो.

‘पावसा ये, पावसा ये’, म्हणणाऱ्या पावशा पक्षाची गोष्ट अशी सांगितली जाते. एक म्हातारी असते. तिला गणू नावाचा मुलगा असतो. त्याचीबायको सोनुबाई ती कष्टाळू असते. गाईगुरांची राखण करणारी. म्हाताच्या सासूंची सेवा करणारी. एकदा तिला माहेरची आठवण तीव्रतेने होते. ती माहेरी जायला सासूंकडे परवानगी मागते. सासुबाई म्हणते. संध्याकाळी गाईगुरे परतल्यावर त्यांना पाणी देऊन तू मग माहेरी जा. संध्याकाळ होते. सोनुबाई तांबू गाईला पाणी देते. तांबू गाय काही पाणी प्यायची थांबेना काळोख होतो. सोनुबाई अस्वस्थ. तिला माहेरची सवय लागलेली. हातातील कळशी तांबू गाईच्या

डोक्यावर आपटते. सासूबाई तीच कळशी घेऊन सोनुबाईच्या डोक्यावर आपटते. ती खाली कोसळते. पक्षी होऊन ऊऱून जाते. तोच हा पक्षी, ‘पावसा ये, पावसा ये’ म्हणून आरंतेने हाक मारणारा.

कृषिसंस्कृतीशी निगडीत असलेली ही एक कथा:

एका गरीब म्हातारीचा एक मुलगा असतो. तो भोळा, शिवाय अत्यंत आळशी असतो त्याची आई त्याने कष्ट करावे म्हणून मनधरणी करते. मुलाला काम करावे असे एकाएकी वाटू लागते. तो रानातील झुडपे छाटतो. शेती करावी असे त्याला वाटते. तो आईला राजाकडून नाचणी आणायला लावतो. त्याने रान साफ केलेले असते. त्याच्या वरच्या भागात आदिवासींची शेती असते. त्यापैकी एकाला तो विचारतो, “नाचण्याची पेरणी कशी करायची?” तो माणूस लबाड असतो. त्याला मुलाची चेष्टा करण्याची लहर येते. तो म्हणतो, नाचणी भाजायची अनु पेरायची ती मग चांगली उगवते. तो मुलगा त्याप्रमाणे करतो. रोपे उगवायची वाट पाहतो. पण काही उगवेना. तो निराश होतो. नंतर योगायोगाने सोसाठ्याचा वारा वाहतो. जोराजोराने पावसाच्या सरी कोसळतात. आदिवासींच्या शेतीतील नाचणी त्या भोळ्या मुलाच्या शेतात वाहून येते. मूळ धरते. रोपे तरारून येतात. असतो.

या लोककथा फॅटसीच्या पातळीवर वावरतात. त्यातील नायक किंवा नायिका शापित असतात. त्यांना उःशाप मिळतो. साधारणतः या कथांचा शेवट सुखांत होतो. कथानिवेदकाच्या बौद्धिक चातुर्यामुळे दरवळेली ही लोककथा रंगत जाते. कथानक, पात्रे, कायम ठेवून निवेदक आपल्या कल्पनेचे रंग त्यात भरत असतो.

लोकगीताप्रमाणेच या लोककथांची भाषाही अत्यंत सोपी, ऋजुतापूर्ण आणि प्रवाही असते. या लोककथा सांगण्यात स्थियांचा वाटा अधिक असतो. आदिवासी समाजात कहाणी (काणी) सांगणे हा अत्यंत आवडीचा विषय असतो. ऐकणाऱ्याच्या प्रतिसादामुळे कथेची रंगत वाढत जाते. त्याने वाक्या वाक्या गणिक ‘उं’ असा प्रतिसाद द्यायला हवा अशी अपेक्षा असते. या लोककथांत ठराविक संकेत येतात. उदा. विविध पात्राच्या जीवनातील दुःखमय प्रसंगी ईश्वरपार्वती नेमके येऊन पोचतात. येथून कथेला कलाटणी मिळते. मनीमानसी जोपासलेल्या श्रद्धांना नकळत वाट करून दिली जाते.

‘गुडुलो’ हा गोव्यातील कुणबी लोकांचा महत्त्वाचा सण. नवरात्रात तो साजर केला जातो. पुरुष मंडळी रात्री शेकोटीजवळ बसून कथा सांगतात. बाकीच्या स्थिया, मुले, आणि पुरुष त्या ऐकत बसतात. स्थिया दलण करतात हे

दळण रात्रभर चालू असते. ‘गुंडुल्या’ च्यासाठी महाभारतावर आधारलेल्या कथा, बलीराजाची कथा सांगितली जाते.

गोमंतकात विविध माध्यमाद्वारे लोकसाहित्याची ही परंपरा अखंडितपण चालू राहिली आहे. परकीय आक्रमणाचा प्रदीर्घ काळ नगण्य ठरावा, इतक्या अनन्य निष्ठेने भारतीय परंपरेचे जतन केले. लोकमानसातील विविध भावनांचे पाझार पाहताना आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांच्या संवर्धनासाठी संघर्षमय परिस्थितीतून गोमंतकाला जावे लागले याची. जाणीव होते. सम्यक लोकसाहित्याचा धांडोळा घेणे ही कठीण गोष्ट आहे. पण त्यातील काही गुणवैशिष्ट्यांचे निरीक्षण करताना, आपल्या देशातील अन्य ठिकाणी आढळून येणाऱ्या लोकसाहित्याशी निगडित असते. हा आदिमतेचा प्रवाह अखंडित ठेवण्यासाठी अनेक अनामिक स्त्रीपुरुषांनी हातभार लावलेला असतो. दैनंदिन जीवनाच्या रामरगाड्यातही सांस्कृतिक शुभसंचिताचा ठेवा जपण्यासाठी आपण आपला वाटा उचलायला पाहिजे. अशी सुप्त जाणीव त्यांच्या अंतर्यामी कुठेतरी असली पाहिजे. परंपरेचा दीप त्यांनी वादळातून जोपासला अन् भावी पिढीच्या हातात दिलेला आहे.

